

Skälö

Natur

På bitvis mycket tät rad ligger söder om Helgerumslandet ett pärlband öar, med början i Äskestock och Skälö för att i söder avslutas med Älö och Snuggö/Husholmen. Öarna ligger snyggt och prydligt i inlandsisens reträttriktning nordväst-sydost. Med bara några få meters högre vattenstånd, var de alla vara fritt flytande öar. Idag har en del vuxit samman genom landhöjning och igenväxning, men också med människans direkta hjälp. Även naturmässigt och topografisk har dessa öar mycket gemensamt; oregelbundna kustkonturer, höga bergsdominerade landmassor, barrskog oftast ända ner i strandkanten mm. Denna ökonvoj sträcker sig från innerskärgård, ja tom fastland, till utpräglad mellanskärgård.

Den ytmässigt största av dessa öar är Skälö, som idag inte längre är en till 100 % vattenomfluten ö. Förbunden i norr med Äskestock via vägbank och i söder med Skavdö genom uppgrundning. För inte så länge sedan var också Skavdö söder om Sällbergstorpet en egen liten ö. Till skillnad från många av de andra öarna i pärlbandet, har Skälö en liten egen skärgård i öster. De små obebodda holmarna bidrar till den uppsplittrade kustlinjen. Öns västra sida är förvisso också söndertrasad av vikar och glon, men saknar nästan helt öar.

Skälö är en mycket hög ö, de högsta klackarna skjuter 25 meter och mer över havet. Landet är bergigt och höglänt. Vid Källviken reser sig berget mycket brant ut sjön och påminner där vid lag om fastlandet. Hela ön domineras av torra hållmarker med tallskog och på lite fuktigare områden granskog. Topografien är mycket söndertrasad och det finns massor av små dalar där matjord lagrats och större sänkorna där vatten samlats. Den största våtmarken ligger på Skälös nordligaste spets, kallas Storängen och är idag ett enda gigantiskt vasshav.

Historia

Förhistoria

Den imponerande höjden över havet har medfört att norra delen av Skälö redan under bronsålder var en ansevärd ö i en djup innerskärgård. Den södra delen, från Stålglo och tvärs över till Grönviken, har till för inte så länge sedan varit en separat ö. De förhistoriska Skälöarna var omgivna av djupa, rika fiskevatten som lockade samtidens människor. Så finns också på nordvästra udden av ön en samling förhistoriska gravar; rösen och stensättningar. De ligger på sedvanligt vis

högst uppe på de högsta bergknallarna i trakten med en strålande utsikt över Henriksnäs fjärden -om man bortser från skogen. Flera av gravarna har imponerande storlek med diametermätt upp till 11 meter. På andra sidan fjärden tronar ett mäktigt röse på Rövareberget. Ytterligare ett ligger på Rummalandet väster om Landvikens utlopp i Henriksnäs fjärden. Röseparaden fortsätter även söderut: På Gråberget finns ett röse tio meter i diameter och på Skavdö två stensättningar. Lägena är strategiska i förhållande till vattenmassorna i väster. Man diskuterar möjligheten att rösen också hade en mycket medveten funktion som sjömärken eller orienteringspunkter. Just här runt Henriksnäs fjärden skulle de kunnat markera en farled norrut, ända till våra dagars Västrumsfjärd och kanske än längre in i landet. Runt omkring denna förhistoriska skärgård med Gåsfjärden som centrum, finns en stor mängd förhistoriska gravar, många av imponerande storlek, samlade i stora koncentrationer. På andra sidan Gåsfjärden ligger bronsåldersgravarna tätt som på få andra ställen i landet. Helt klart låg Skälö i utkanten av ett synnerligen viktigt, väl befolkat och rikt utvecklat bronsålderssamhälle. Näringsförutsättningarna var ypperliga -om vi bortser från jordbruk, som aldrig varit särskilt betydande i denna del av länet. Här fanns framför allt outtömligt rika fiskevatten, här fanns stora och goda betesmarker, här fanns goda förutsättningar för handel och kanske pågick också en viss gruvdrift i de rika kopparfyndigheterna, som först senare skulle exploateras i stor skala.

Namn

Kring tolkningen av namnet Skälö råder viss diskussion. En falang anser att Skäl-betyder ställe där vägar möts -precis som i ordet vägskäl, dvs där Tjust skärgård möter Misterhults skärgård. En annan, men mindre falang, vill tolka Skäl- som säl, vilket ju är ett vanligt förekommande i önamn. Sälöar av olika slag brukar dock ha en lägre profil och ligga i ytterskärgården. Men 1544 skrivs namnet ”Siälöö” och 1560 ”Sälöö”, så man kan undra.

Jordnatur

År 1544 är ”Siälöö” uppdelat på två gårdar om 3/8 mantal frälse vardera. Eventuellt var Skälö del av Görvel Farvedotters jordagods, som efter hennes död överfördes på kungen, Gustav Vasa. De båda Skälöhemmanen köptes 1562 av Charles de Mornays och ingick därmed i det de Mornayska grevskapet. Efter de Mornays avrättning 1574, fördes Skälö till Rumma och förblev alltså frälsegods. Genom byte överfördes bl a Skälö 1697 till Helgrum som två mantal frälse. När gruvfyndigheterna på ön åter började exploateras vid 1900-talets början, köptes hela ön av ett gruvbolag med säte i Stockholm, Skälö Gruvaktiebolag. Först med detta köp upphör frälsenaturen.

I det forna sundet mellan Skälö och Skavdö går gränsen mellan Tjust och Misterhults skärgårdar och härader tillika mellan Västrums och Misterhults socknar.

Bosättning

När Skälö först bebyggdes vet vi inte, men vi kan på goda grunder ana att bevekelsegrunderna till bosättning var ett rikt bete och närhet till ett givande inomskärsfiske. Den äldsta uppgiften om bosättning är från 1544 års jordebok, då det finns två gårdar på ön. Det är högst troligt att gårdarna då låg på samma ställen som Skälögårdarna gör än idag.

Vid tributen till Älfsborgs lösen 1571, gjorde man bäst i att uppbåda patriotiska känslor för fosterlandet. Pålagan var tung för gemene man. För att rätt kunna beskatta varje landbo upprättades ägoförteckningar, något som idag 500 år senare ger oss en inblick i förhållandena då. På ”Själö”, då i Gladhammars socken, fanns en Laste och en Storbjörn i samma gård, dvs samma ö, och en icke namngiven kvinna. Laste var god för ett skålpund koppar, tre kor och en häst. Storbjörn för lika mycket koppar men två kor, två getter, fem får och en häst. Kvinnan hade lika mycket koppar som de båda männen tillsammans, men bara två kor och åtta getter. Av dessa uppteckningar framgår att man höll boskap, men inte överdrivet mycket, öns stora areal till trots.

I boskapslängden från 1627 antecknas två skattepliktiga landbor. Tillsammans hade de en boskapsstam bestående av 19 kor och sju kvigor, några hästar och en försvarlig flock får och getter. Inget utsäde redovisas i längden, vilket skulle betyda att det vid samma tid inte fanns bruten åkermark på ön.

Först vid 1700-talets början tycks man i de administrativa längderna ha skilt de båda gårdarna åt och de kallas därefter Östra och Västra Skälö. Med tiden fanns två brukare på vardera gården.

Liksom merparten av allt jordagods i Västrums socken, hörde också Skälö under 1700-talets andra hälft till Helgrum. Där residerade vid seklets slut bergsrådet Cederbaum, driftig och initiativrik som få i sin samtid. Han inte bara anlade en mängd nya industrier och byggde nytt, han kartlade också stora delar av sitt jordagods. Avmätningar med gränsbestämningar utfördes på löpande band av den flitige lantmätare Didricksson. Alla hemman förmedlades i samband med karteringen; Skälö från 1 helt mantal till 3/8 mantal (frälse).

Avmätning

År 1787 hann Didricksson också göra en arealmätning av Skälö och upprätta en stor och vackert kolorerad karta över hela ön med de båda gårdarnas gränser inlagda: Skälö var vid karteringstillfället uppdelad mellan två gårdar, Östra och Västra Skälö. Ägo gränsen klyver ön i två delar längs med, med början i Storängen i norr och ända ner till Skärsgård på Skavdö. De båda hemmansdelarna är i mångt och mycket spegelbilder av varandra: Ägofigurernas form, storlek, uppsplittrade arrondering samt bebyggelsens struktur och läge i förhållande till saltsjö och glo. Dessutom hör till varje gård en torplägenhet. Åkerarealen är vare sig stor eller liten för sin tid och plats. Troligtvis är också den anteckning lantmätaren gör om skogen på Skälö giltig för stora delar av skärgården och kustlandet vid samma tid. Han skriver att skogen, som de båda gårdarna nyttjar gemensamt, ”är nästan alldeles utbrukad så att han knappast kan förse hemmanen med nödigt hustimmer, gärdsléfång och vedbrand”. Skogen är vidare enligt lantmätaren mycket bergig och utfylld med några små odugliga mossar. Huruvida varje gård brukades av en eller flera delägare framkommer inte. På kartan står utskrivet Västra Skälö by, men av markeringarna att döma är det en gård med många hus.

Mot 1800-talets slut består Västra Skälö av en gård och Östra Skälö också av en gård och en lägenhet, Källviken. Varje gård ligger i en slänt ovanför ett glo med odlingsmarker runt omkring. Nästan som spegelbilder av varandra. Källviken avstyckas under 1900-talets början till egen jordregisterenhet

Laga skifte

År 1915 kallas lantmätare till Skälö för att förrätta laga skifte. Åkerarealen är förstås betydligt utökad i jämförelse med 1787. Mycket äng har lagt om till åker och tegarna är samlade i sammanhängande ytor. I åkermarken finns dock fortfarande många åkerholmar och varje teg är ännu mer formad av den omgivande naturen, än av redskapens räckvidd. På Skälö finns fortfarande två gårdar och den fd lägenheten Källviken, nu egen fastighet. Antalet hus på de båda huvudgårdarna har kraftigt decimerats sedan 1787 och mangård är nu tydligt avskild från fägård: Månghussystemet har runt sekelskiftet 1900 ersatts av stora ekonomibyggnader med flera funktioner under ett och samma tak. Framför allt var det tillkomsten av stora ladugårdar med djurstallar loge och lada som minskade antalet byggnader. Få men stora ekonomibyggnader underlättade också en funktionell av disposition av gårdsplanen.

Skiftesförrättningen blev inte så besvärlig. All mark delades i två skiften, ungefär som tidigare. Att flytta ut hus var förstås inte aktuellt, eftersom gårdarna låg på var sida ön.

1945 års ekonomiska karta visar ett landskap, som i princip endast vad gäller detaljer, skiljer sig från det 1787 karterade. Den utökade åkerarealen spridd runt om hela ön, ger ett mycket mer bördigt intryck. Av namnen på åkerlapparna framgår att flera är sk mossodningar; Oxmossen, Stora mossen, Nymossen osv. Det är också dessa utdikade och torrlagda mossåkrar som ligger längst bort från gårdarna och de sedvanliga inägolägena. Storängen, som ännu ej är utdikad, är förstås ett uppgrundat glo där man kanske kunde skörda vass. På 1950-talet gjordes försök att pumpa vattnet ur Storängen för att anlägga åkermark, men experimentet övergavs innan man hunnit ens halvvägs.

Fisket

Hur viktigt fisket har varit är okänt, men att det spelat betydelse för försörjning råder ingen tvekan om. Lantmätare Didricksson berör inte med ett ord fisket, tyvärr. De tidigaste uppgifter om fisket i länet och landet är den statistik som upprättades 1880. Enligt den fanns vid samma tid två fiskare på Skälö med tillsammans 18 skötar, en not och en båt. Man fiskade alltså huvudsakligen strömming. Fångsten var inte så hisnande stor och försåldes huvudsakligen färsk. En av strömmingsfiskarna -eller kanske någon tredje person- ägnade sig åt ålfiske med två hommor. Fångsten som uppgick till fem lispund (1 lispund= 8,5 kilo) är den överlägset minsta i hela skärgården.

I laga skiftets kölvatten beslutade Skälöbönderna 1917 att de ville dela sitt dittills gemensamma fiskevatten. I samma veva köptes de båda gårdarna in av Skälö gruvaktiebolag och behovet av delning försvann.

1961 fanns en yrkesfiskare och en binäringsfiskare på Skälö. Båda ägnade sig huvudsakligen åt fjällfiske -av redskapen att döma- och ytterst lite ålfiske.

Kopparbrytning

En kopparåder, inbäddad i kvartsit, uppträder i åtta smala parallella malmstråk inom ett mycket begränsat område (300 meter brett och 500 meter långt) på nordöstra Skälö. På båda sidor huvudstråket stryker parallellstråk. I huvudstråket är ca 15 gruvhål upptagna. Det största är Storgruvan, som togs upp 1862 och

drevs till 84 meters djup, men endast tre meters bredd. De andra gruvhålen är mindre dramatiska, mestadels drygt tio meter djupa. Även i parallellstråken finns skärpningar och mindre gruvhål upptagna. Totalt torde 20 000 ton berg och malm ha utvunnits. En stor del av detta sönderhackade berg ligger ännu i varphögar runt om på gruvområdet. Skrotsten kördes också ut vid strandkanten nedanför gruvfältet, för att bli utskeppningskaj. 1860 uppfördes en pump för uppfodring av vattnet, en damm för dagvatten, körvind för både vatten- och berguppfodring, boningshus för tio arbetarhushåll, krutkällare och stall. Malmen fördes först till Gladhammars och Helgerums kopparhyttor, senare till Virserums kopparverk.

Östra Skälö gruva har etappvis bearbetats sedan 1763, när den första provbrytningen gjordes. Den mest intensiv brytning tycks ha ägt rum mellan 1789 och 1793 och runt 1800-talets mitt. Ännu in på 1900-talet fanns intressen i gruvan. Skälögruvan blev aldrig så betydande som Solstadsgruvan. Den som påbörjat brytning på Skälö tycks ha varit den alltid mycket initiativrike och verksamme baron Cederbaum på Helgerum, som ju under 1700-talet utvecklades till något av ett gruv- och malmcentrum.

På Västra Skälö finns också gruvor, om än i mindre omfattning, kallade Sällberg gruvor, alldeles ner vid sjökanten. Vid Gråberget finns flera skärpningar.

Väg

Skälö har sedan mycket länge varit förbundet med fastlandet. Det smala sundet handlade om att överbrygga, krävde inte så mycket arbete och det fanns många goda skäl att kunna ta sig till och från ön landvägen. På avmätningen från 1787 är en bro över Skälösundet prydligt utritad. Från den leder väg till båda gårdarna, men inte längre söderut på ön. Så sent som 1945 är vägen till öns södra del och vidare till Skavdö av underordnad natur, där den slingrar sig fram mellan bergen och undviker odlingsbar mark. Här finns ingen tanke på att snabbt komma fram. Den väg som idag förbinder Skälö med fastlandet i norr och Skavdö i söder är resultatet av ett sk AK arbete från 1940-talet. Vägen som då lades ut följde nästan helt den gamla vägen eller stigen på västra Skälö. Sedan dess har inte mycket mer hänt, än att vägen på sina ställen försiktigt breddats och dragits bakom ladugården på Västra Skälö istället för som tidigare rakt över ladugårdsbacken.

Källviken

Det fd torpet Källviken avstyckades från Skälö 1880 med stora tillhörande marker, och bildade därefter gräns mellan Skälö och Skavdö. Anledningen till att en torplägenhet styckas av och dessutom förs in i jordeboken som en egen jordregisterenhet är okänd. Vanligtvis frånstyckades inte torp överhuvud taget och om de så gjorde, förblev de vanligtvis en del av stamfastigheten. Trots att mycket mark läggs till Källviken, dras ägogränsen precis i strandkanten. Vattnet runt om Källviken, som ju egentligen är en stor udde, utgjorde en egen fastighet. Under 1940-talet köptes hela fastigheten av Ankarsrums bruk, för att omvandlas till semesterby för de anställda. På åkermarken utmed den västra stranden byggdes -i våra ögon mått- pyttesmå sommarstugor av allra enklaste slag. Den gamla bebyggelsen behölls som servicehus. Att förlägga en semesterby på västra Skälö hade blivit möjligt genom att vägen breddats och givits bilkörstandard.

Bebyggelsen

Bebyggelsen på Västra Skälö har under årens lopp blivit rejält utglesad. Månghussystemet har ersatts av stora ekonomibygnader med flera funktioner. Men jordbruksverksamheten har också förenklats, dvs är idag inte så diversifierad som tidigare. Bostadshuset är uppfört runt sekelskiftet 1900 efter sin tids stilideal; 1½ plan på en tämligen kvadratisk grundplan. Huset är relativt högt, brädslaget, rödstruket och under senare tid moderniserat. Ladugården och övriga uthus är ännu traditionellt faluröda och småskaliga. Nere vid gloet finns en timrad sjöbod med överkragande framgavel. Förhållandena på Östra Skälö är likvärdiga och vad gäller husbeståndet ungefär detsamma.

Såväl bostadshus som ladugård finns kvar på Källviken, om än med helt nya funktioner som servicecentraler för sommargästerna. Bostadshuset är uppfört (eller radikalt ombyggt) runt 1920. Det har nästan kvadratisk grundplan i 1½ plan under ett brutet tak. Huset är idag klätt med eternitskivor. Ladugården är liten och inte mycket förändrad sedan den tid det begav sig. Sommarstugorna som uppfördes till uthyrning bland de anställda, var minimala till ytan och enklast möjliga vad gällde standard; verkligen barn av sin tid. Med åren har många av stugorna privatiserats och som en följd härav byggts till och isolerats.

Strax norr om Källviken ligger torplägenheten Sällbergslund, som uppfördes omkring 1850 och revs 1925. På det gamla bostadshusets grund resters 1971 en ryggåsstuga flyttad från Kvillinge socken i Östergötland. Stugan är brädklädd och rödstruken under torvtak. Intill den gamla hustomten finns odlingslämningar.

Nuläget

Det mest slående på Skälö idag är alla de köttdjur som betar över nästan hela ön. Djuren går också i skogen, vilket tydligt syns på flera håll. Slytillväxten är radikalt mindre och på ställen som djuren uppenbarligen gillar, är det glest och öppet mellan träden. Färist hindrar dem att ta sig över till fastlandet. Ett visst jordbruk, baserat på köttdjur, bedrivs sålunda fortfarande på Skälö. Inägomarkerna runt de gamla bebyggelsekärnorna eller gårdarna hålls fortfarande öppna. Många av de avsidis liggande åkerlapparna har skogplanterats.

De båda Skälögårdarna utgör nu liksom på 1700-talet stommen i bebyggelsen. Husen har självklart successivt moderniserats och bytts ut. Störst förändring har skett på Östra Skälö där en restaurang uppförts invid gloet. Och intill denna några moderna villalikhande fritidshus.

Vägen ringlar fortfarande fram mellan stock och sten, såsom den gjorde när den anlades på de gamla stigarna under 1940-talet. Där den löper längs med Ryssjesundet skildrar ännu stengardister givakt utmed stranden. Från Östra Skälö har väg dragits ända ut till Hycelnäset, där en småbåtshamn anlagts. En hamn som också är brygga för många av husägare på öarna utanför Skälö.

Den största rent fysiska förändringen på Skälö, är den som skett på Källviken. Källviken är fortfarande semesterby, men under omvandling; tillbyggnader och moderniseringar har dragit fram över mest veranda stuga. Ytterst få stugor är kvar

i ursprungligt skick. Det gamla bostadshuset är servicecentral med kök och sällskapsrum.

Torpet Sällbergslund har återuppstått genom det hus som 1971 restes på grunden av den tidigare rivna torpstugan. Den nygamla ryggåsstugan används som fritidshus. Det enda på hela ön, bortsett från stugbyn.

Skydd och förordningar

Klass I Natur i östra Småland

Litteratur

Kalmar läns museums arkiv

Lantmäteriet arkiv

Socknar och gårdar i Tjust. Claes-Göran Petersén 2002

Ryggåsstugor i Tjust och Hammarkind. Claes-Göran Petersén 1978

Fräsegodsens i Sverige under storhetstiden. Johan Almqvist 1976

Västerviksområdets berggrund. Erik Elfström 1998

Elfsborgs lösen 1570. Allan Samuelsson, Tjustbygden 1959

Natur i östra Småland. Länsstyrelsen 1997

Meddelande rörande Sveriges fiskerier 1-2. Rudolf Lundberg 1883